

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA BIBLIOTHECARIA
TOMUS VIII.
FASCICULUS I.

SZEGFŰ LÁSZLÓ

**Néhány XI. századi „liber portabilis” nyomában
(Gellért püspök kézikönyvei)**

SZEGED
1979

Rcdegit
KARÁCSONYI BÉLA

Szerkesztette
KARÁCSONYI BÉLA

(HU ISSN 0001—7175)

A kereszténység magyarországi elterjesztése és meg-
szilárdítása érdekében I. István király elrendelte, hogy
tiz-tiz falu építsen egy-egy templomot, amelynek ellátá-
sát maguk a szóban forgó falvak kötelesek megoldani. "Ru-
hákról, oltárterítőkről pedig a király -- papról és köny-
vekről a püspökök gondoskodjanak" -- mondja ki a törvény.¹
Ez az első intézkedés hazánkban, amely könyvek felől ren-
delkezik. Az említett kódexek tipikusan egyházi szükség-
letet elégítettek ki: azokat a kötött szövegeket tartal-
mazták, amelyek nélkülözhetetlenek voltak egy-egy pap
számára, hogy funkcióit gyakorolhassa. E tudnivalókat
rendszerint egyetlen könyvbe zsúfolták össze. Többre nem
is igen futhatta, hiszen a kéziratos könyvek készítése
roppant nehézkes, munkaigényes művelet volt, alapanyaguk,
a pergamen, igen borsos összegbe került, az elkészült kó-
dex pedig valóságos kincsenek számított. Kisebb könyvtárak
csupán a legjelentősebb egyházi központokban -- a püspö-
ki székhelyeken és a nagyobb kolostorokban -- szerveződ-
tek. /A legnagyobb magyarországi bencés kolostor, Pannon-
halma könyvtára a 11. század végén kb. 80 könyvvel rendel-
kezett, ennek is mintegy felét liturgikus könyvek alkot-
ták.²/ Kérdés mostmár, hogy ilyen körülmények között és
ilyen feltételek mellett -- kivéve a legrangosabbakat --
lehetett-e valakinek is "magánkönyvtára", és ha igen,
milyen.

A fenti kérdések közül az első megválaszolása nem

ütközne különösebb nehézségbe, ha hitelt adhatnánk a nagyobb Gellért-legendá adatainak. Elbeszéli ugyanis többek között, hogy Gellértet még ifjú szerzetes korában egy Sirdianus nevű társával együtt kolostora tanulni küldi, "ahol is említésre méltóan és kiválóan kioktatták őket a grammatika, filozófia, a zene és a kánonjog tudományára és minden szabad tudomány mesterségére; végezetül az ötödik évben visszahívták őket magukkal hozván tudományaiknak könyveit."³ Ha a fenti tudósítást -- hogy ti. mindezen tudományokból oktatást nyertek, és könyveit magukkal hozták -- komolyan akarjuk venni, fel kell tételoznünk, hogy Gellérték könyvtárnyi könyvet hoztak magukkal anyakolostorukba, a velencei San Giorgio monostorba. Ez pedig eleve lehetetlen. Ha tehát valóban minden említett tudomány alapjait elsajátították, akkor az a néhány könyv, amelyet hozhattak, a fenti tudományok esszenciáját tartalmazó excerptum-gyűjtemény lehetett. Csak hogy Gellértet kolostora küldte iskolába; lehet-e ilyen körülmények között magánkönyvtárának tekinteni az általa hozott kódexeket? Minden bizonnyal, ugyanis élete további folyását előadva, a legenda elmondja, hogy Rasina apát tanácsára, ennek társaságában Magyarország felé veszi útját, "miután -- [Záróban] -- könyveiket szamarakra rakták", és élelemlről gondoskodtak.⁴ Bár a csoport eléggé népes lehetett, hiszen valószínűleg Rasina sem utazott egyedül, s Gellértnek is voltak társai,⁵ mégis mindössze egy útikalauzt /ductor/ fogadnak, ami azt jelenti, hogy a málhás

őszvér- vagy számárállomány sem lehetett különösen jelentős. Ha ehhez hozzátesszük, hogy kb. 18--20 napos, többnyire lakatlan területen vezető útra kellett felkészülniök,⁶ belátható, hogy az élelem és egyéb szűkeleges málfia mellett nem valami sok könyvet hozhattak magukkal.

Gellért tehát könyveit magával hozhatta a kolostorból. Ebből ismét csak az következik, hogy azokban saját céljaira szolgáló feljegyzések voltak, azaz tartalmuk feltehetőleg vegyes volt. Másrészt tulajdonaként kezelhette azokat, tehát az ő "magánkönyvtárát" képezték. Hasonló bizonyítékkal találkozunk a legenda egy másik helyén is: Gellért püspöki székhelyén iskolát szervez, de a növendékek képzését -- megnövekedett létszámuk miatt -- egy idő után már Walther mester nem képes egyedül ellátni, ezért a püspök egyik szerzetesét, Mórt Fehérvárra küldi. "Aki is Fehérvárra jövé, miután megbizatasának eleget tett a királynál, bement az iskolákba, ahol volt egy bizonyos Henricus nevü német, aki a gyermekek vicemagistere volt; ez -- amikor elbeszélgetett vele -- beleegyezését adta, s vévén a könyveit eljött vele a püspökhöz. A püspök örvendezve fogadta őt, és megbizta a növendékek irására-olvasásra tanításával."⁷ Tehát Henricus vicemagister is magával vihette azokat a könyveket, amelyek tudománya oktatásához nélkülözhetetlenek voltak. Mivel Henrik grammatikát oktatott, könyvei valószínűleg a nyelvtan oktatását szolgálták. Gellért univerzális műveltségü, igen nagy tudományü férfiü volt -- mint ez reánk maradt művéből⁸

is kiderül --, ezért ismét csak arra kell gondolnunk, hogy könyvei e sok irányú képzettségnek megfelelően excerptum-gyűjtemények voltak.

A legenda szerint Gellért, miután Imre herceg nevelését sikeresen bevégezte, elvonult a világ zajától Bélbe, hogy ott remeteéletet éljen. Hét évig maradt itt böjtölve, virrasztva, imádkozva; kunyhót épített magának, "amelyben könyveit fogalmazta, s ezeket saját kezével írta le."⁹ Könnyen belátható, hogy Gellért komoly teológiai igényű murkáit aligha írhatta pusztán a memóriájára hagyatkozva, ám remeteviskójába jelentős könyvtárat nemigen vihetett. Ha tehát könyvei megírásakor segédanyagot használt -- márpedig használt --, akkor ez legfeljebb saját néhány kódexe lehetett, amelyekben kijegyzetelése sorakozhattak.

Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a Gellért-legenda egy másik helyét vesszük szemügyre, amely szerint a marosi püspök, amikor "egyik helyről a másikra ment sielve, nem ült nyeregbe, hanem kicsiny szekérre, amelyben elhelyezkedve műveit, amelyeket a szentlélek segítségével szerzett, újra átolvasgatta."¹⁰ Feltételezhető, hogy az "átolvasgatás" a javítás céljára szolgált. Ha Gellért csak nyelvi, stiláris simitgatásokat végzett ilyenkor, ezt segédeszköz nélkül is megtehetette, de ha koncepcióbeli változtatásra, tartalmi javításra is törekedett, talán használt valamiféle segédkönyveket is, amelyek jellegüket tekintve amolyan korabeli "lexikonok" vagy még inkább a szerző excerptum-gyűjteményei lehettek. /Ezek,

mivel Gellért utazásaira is magával vihette őket, minden bizonnyal kielégítik az ún. "volumen portabile" vagy másképp "liber portabilis"-nek nevezett könyvekkel szemben támasztott igényeket.^{11/}

Sajnos, a legújabb kutatások alaposan megcsappantották a fenti tudósítások hitelét. CSÓKA J. Lajos kimutatta, hogy Gellért iskoláztatásának szinte teljes leírása a XIV. század elején kiadott pápai bulla, a "Summi magistri" /1336/ szellemében készült, sőt néhol pontos, szó szerinti egyezések is kimutathatók a két műben.¹² Az viszont tény, hogy Gellért olyan teológiai tanulmányokat készített Magyarországon, amelyek megírására nem is gondolhatott volna, ha segédkönyvek nem állnak rendelkezésére. Feltevésünk tehát a következő: lehetséges, sőt valószínű, hogy Gellért iskoláztatásának bemutatásakor a nagyobb legenda szerzője a "Summi magistri"-t vette alapul, de ezt azért tehetette, mert Gellért egy korábbi legendáját is forrásul használta, s ennek a csanádi püspök műveltségéről, iskolaalapításáról, tudós voltáról szóló részletei hívták föl figyelmét a bulla hasonló tartalmú részeinek olykor szó szerinti beépíthetőségére. Nem zárható ki tehát annak lehetősége, hogy Gellért valóban rendelkezett "liber portabilis"-ekkel.

Vajon megtámogatja-e ezt a hipotézisünket Gellért korunkra maradt műve is? Vegyünk egy példát! Legszembetűnőbb talán akkor lesz ez az illusztráció, ha olyan példát ragadunk ki Gellért művéből, ahol maga a forrásul

használt munka is kivonat jellegű. Így pl. a szerző fennmaradt műve elején -- a 8. recto oldaltól a 9. verso oldal közepéig -- egy eretneklistát ad. BATTYÁNY Ignác feltételezése szerint ezt Gellért Epiphanius, Augustinus, Tertullianus és Eusebius vonatkozó helyei alapján állította össze.¹³ Habár KARÁCSONYI János figyelmeztetett rá, hogy Gellért egyik legjelentősebb forrása Isidorus Hispalensis,¹⁴ Max MANITIUS¹⁵ s az ő nyomán IVÁNKA Endre is¹⁶ a 4. századi egyházatyának, Epiphaniusnak az eretnekekről írott munkájában vélte felfedezni Gellért forrását az idézett foliók esetében. BODOR András volt az, aki végül is bebizonyította, hogy a vonatkozó lista Isidorus Hispalensis "Etymologiarum sive originum libri XX" c. művére vezethető vissza.¹⁷ Ha a két szöveget párhuzamba állítjuk, érdekes megfigyelést tehetünk.

ISIDORUS: Etym.

GERARDUS: Delib.

Denique sicut diuerso stilo
non uaria fide doctrinę sunt
sanctorum, sic diuersę sunt
sectę hereticorum non ab uno,
sed a diuerso errore delapsę.
Vt autem sapias nos uera di-
cere, expediam quedam de ta-
libus in presenti, antequam
nos hora pretereat, si cordi
est, opere. Igitur aliter
errant simoniani, aliter

menandriani. Aliter basilidiani, aliter nicolaite. Aliter agnostici,¹⁸ aliter carpogratiani.¹⁹ Aliter ofite, aliter ualentiniani. Aliter caiani, aliter melchisedechiani. Aliter angeliani, aliter apostolici. Aliter cerdoniani, aliter marcionistę. Aliter arto-teritę, aliter aquarii. Aliter tatiani, aliter alogii. Aliter catafrigi, aliter cataroe. Aliter pauliani, aliter ermo-
geniani.²⁰ Aliter manichei, aliter antropoformitę.²¹ Aliter ereaclitę,²² aliter nouatiani. Aliter origeniani, aliter sabelliani. Aliter arriani,^{22/a} aliter macedoniani. Sic autem aliter atque aliter infinitus eorum exercitus.

De haeresibvs

Christianorvm.

Quidam etiam haeretici, qui de Ecclesia recesserunt, ex nomine suorum auctorum nuncupantur; quidam vero ex causis quas elegentes instituerunt.

Simoniani dicti a Simone magicae disciplinae perito, cui Petrus in Actibus apostolorum maledixit, pro

Simoniani quidem dicunt creaturam non a deo, sed a uirtute quadam superna creatam.

eo quod ab Apostolis Spiritus sancti gratiam pecunia emere voluisset. Hi dicunt creaturam non a Deo, sed a virtute quadam superna creatam.

Menandriani a Menandro mago, discipulo Simonis nuncupati; qui mundum non a Deo, sed ab angelis factum asserunt.

Basilidiani a Basilide appellati, qui inter reliquas abnegant passum, blasphemias passum Iesum abnegavit.

Nicolaitae dicti a Nicolao, nicolaitę stuprum magnificent, diacono ecclesiae Hierosolymorum, qui cum Stephano et ceteris constitutus est a Petro; qui propter pulchritudinem relinquens uxorem, ut qui vellet eam uteretur, versa est in stuprum talis consuetudo, ut invicem coniugia commutarentur. Quos Iohannes in Apocalypsi inprobat

de quibus iohanni dicitur:
"odisti facta nicolaitarum."
[Apc. 2. 6.]

dicens: "Sed hoc habes, quod odisti facta Nicolaitarum."

Gnostici propter excellentiam scientiæ se ita appellare voluerunt. Animam naturam Dei esse dicunt, bonum et malum Deum suis dogmatibus fingunt.

Carpocratiani a Carpocrate quodam vocantur, qui dixit Christum hominem fuisse tantum et de utroque sexu progenitum.

Cerinthiani a Cerintho quodam nuncupati. Hi inter cetera circumcisionem observant; mille annos post resurrectionem in voluptate carnis futuros prædicant. Vnde et Græcæ Chiliastæ, Latine Miliasti sunt appellati.

Nazaraei dicti, qui dum Christum, qui a vico Nazaraeus est appellatus, filium Dei confiteantur, omnia tamen veteris Legis custodiunt.

Agnostici²³ animam dei naturam esse dicunt.

Carpocratiani²⁴ christum hominem fuisse tantum et de utroque sexu progenitum.

Cirintiani circumcisionem obseru<a>nt, mille annos post resurrectionem in voluptate carnis futuros predicant, unde et ciliaste atque miliasti græcæ et latine appellantur.

Ophitae a colubro nominati sunt. Coluber enim Graece ὄφις^x dicitur. Colunt enim serpentem, dicentes ipsum in paradiso induxisse virtutis cognitionem.

Valentiniani a Valentino quodam Platonico sectatore vocati, qui αἰῶνας, id est saecula quaedam, in originem Dei creatoris induxit; Christum quoque de Virgine nihil corporis adsumpsisse, sed per eam quasi per fistulam transisse adseruit.

Apellitae, quorum Apelles princeps fuit, qui, creatorem angelum nescio quem gloriosum superioris Dei faciens, Deum legis Israhel illum igneum adfirmans, dixit Christum non Deum in veritate, sed hominem in phantasia apparuisse.

Archontiaci a principibus appellantur, qui universitatem, quam Deus condidit, opera esse archangelorum

Offite serpentem colunt dicentes ipsum in paradiso induxisse uirtutis cognitionem.

Valentiniani quaedam tempora in origine dei creatoris inducunt, christumque de uirgine nil corporis sumpsisse, sed per eam quasi per fistulam transisse.

defendunt.

Adamiani vocati, quod Adae imitentur nuditatem; unde et nudi orant, et nudi inter se mares feminaeque conveniunt.

Caiani proinde sic appellati, quoniam Cain adorant.

Sethiani nomen acceperunt a filio Adam, qui vocatus est Seth, dicentes eundem esse Christum.

Caiani cain adorant

dicentes sed²⁵ christum esse.

Melchisedechiani vocati pro eo, quod Melchisedech sacerdotem dei non hominem fuisse, tutem dei opinantur, sed virtutem Dei esse arbitrantur.

Melchisedechiani melchisedech non hominem, sed uir-

tutem dei opinantur.

Angelici vocati, quia angelos colunt.

Angeliani angelos et non deum colunt.

Apostolici hoc sibi nomen ideo praesumpserunt, quod nihil possidentes proprium, nequaquam recipiunt eos, qui aliquid in hoc mundo

Apostolici nil possident, illosque minime recipiunt, qui aliquid in hoc mundo utuntur.

Cerdoniani a Cerdone quodam nominati; qui duo contraria principia adserunt.

Cerdoniani duo contraria principia asserunt.

Marcionistae a Marcione Stoi-
co philosopho appellati, qui
Cerdonis dogma secutus, al-
terum bonum, alterum iustum
Deum adseruit, tamquam duo
principia creatoris et boni-
tatis.

Artotyritae ab oblatione
vocati. Panem enim et caseum
offerunt, dicentes primis ho-
minibus oblationem a fructi-
bus terrae et a fructibus
ovium fuisse celebratam.

Aquarii appellati, eo quod
aquam solam offerunt in ca-
lice sacramenti.

Severiani a Severo exorti
vinum non bibunt: Vetus
Testamentum et resurrectio-
nem non recipiunt.

Tatiani a Tatiano quodam
vocati, qui et Encratitae
dicti, quia carnes abomi-
nantur.

Alogii vocantur tamquam
sine Verbo. Λόγος enim
Graece verbum dicitur. Deum

Marcioniste alterum bonum
altervm iustum deum asserunt
tamquam duo principia crea-
toris et bonitatis.

Artoterite panem et caseum
offerunt dicentes primis
hominibus oblationem a fruc-
tibus terre et a fructibus
ovium fuisse celebratam.

Aquarii solam aquam offerunt
in calice sacramenti.

Seueriani uinum non bibunt,
uetus testamentum et resur-
rectionem non recipiunt.

Taciani carnes abominantur,
unde et encretite²⁶ nomi-
nantur.

Alogii uerbum deum non cre-
dunt, unde sine nomine²⁷ uo-
cantur apocalipsin et euan-

enim Verbum non credunt,
respuentes Iohannis evange-
lium et Apocalypsin.

Cataphrygiis nomen provin-
cia Phrygia dedit, quia ibi
extiterunt. Auctores eorum
Montanus, Prisca et Maxi-
milla fuerunt. Hi adventum
Spiritus Sancti non in
Apostolis, sed in se tra-
ditum adserunt.

Catharoe propter munditiam
ita se nominaverunt. Glori-
antes enim de suis meritis,
negant paenitentibus veniam
peccatorum: viduas, si nu-
pserint, tamquam adulteras
damnant: mundiores se cete-
ris praedicant. Qui nomen
suum si cognoscere vellent,
mundanos se potius quam
mundos vocarent.

Pauliani a Paulo Samosateno
exorti sunt, qui dixit non
semper fuisse Christum, sed
a Maria sumpsisse initium.
Hermogeniani ab Hermogene

gelium respuentes iohannis.

Catafrigi adventum spiritum²⁸
sancti non in apostolis, sed
in se traditum asserunt.

Catharoe penitentibus veniam
negant peccatorum de suis
meritis gloriantes. Viduas
uero, si nupserint, tamquam
adulteras dampnant.

Pauliniani non semper esse
christum, sed de maria dicunt
sumpsisse exordium.

Ermogeniani²⁹ in elementis

quodam vocati, qui materiam non natam introducens, Deo non nato eam comparavit, matremque elementorum et deam adseruit; quos Apostolus inprobat, elementis servientes.

Manichei a quodam Persa extiterunt, qui vocatus est Manes. Hic duas naturas et substantias introduxit, id est bonam et malam, et animas ex Deo quasi ex aliquo fonte manare adseruit. Testamentum Vetus respuunt: Novum ex parte recipiunt.

Anthropomorphitae dicti pro eo, quod simplicitate rustica Deum habere humana membra, quae in divinis libris scripta sunt, arbitrantur; ἄνθρωπος enim Graece, Latine homo interpretatur: ignorantes vocem Domini, qui ait: "Spiritus est Deus." Incorporeus est enim, nec membris distinguitur,

confidunt.

Manichei duas substantias et naturas introducunt, nimirum, ut in prelibatis audisti, bonam et malam, et animas ex deo quasi ex quodam fonte manare asserunt. Testamentum vetus respuunt, novum ex parte recipiunt.

Antropoformite³⁰ humana membra deum habere contendunt, cum precipue incorporeus sit credendus, ignorantes vocem dicentis: "deus spiritus est." [Io. 4, 24.]

nec corporis mole censetur.

Heraclitae ab Heraclio auctore exorti. Monachos tantum recipiunt, coniugia respuunt, regna caelorum paruulos habere non credunt.

Novatiani a Novato Romae urbis presbytero exorti, qui adversus Cornelium cathedram sacerdotalem conatus invadere, haeresim instituit, nolens apostatas suscipere, et rebaptizans baptizatos.

Montani haeretici dicti, quod tempore persecutionis in montibus latuerunt; qua occasione se a catholicae Ecclesiae corpore dividerunt.

Ebionitae ab Ebione dicti. Hi semiudaei sunt, et ita tenent Evangelium ut Legem carnaliter servant: adversus quos ad Galatas Apostolus scribens invenitur.

Photiniani a Photino Gallo-

Eraclite³¹ solius monachos recipiunt, regna caelorum paruulos habere non credunt.

Novatiani baptizatos rebaptizant, ut plerumque apud nos contigit, apostatas revertentes recusantque suscipere.

graeciae Sirmiae episcopo
nuncupati, qui Ebionitarum
haeresim suscitans adseruit
Christum a Maria per Ioseph
nuptiali coitu fuisse con-
ceptum.

Aeriani ab Aerio quodam
nuncupati sunt. Hi offerre
sacrificium pro defunctis
spernunt.

Aetiani ab Aetio sunt vocati.

Idemque Eunomiani, ab Euno-
mio quodam dialectico, Aetii
discipulo, ex cuius nomine
magis innotuerunt: dissimilem
Patri asserentes Filium et
Filio Spiritum sanctum. Di-
cunt etiam nullum inputari
peccatum in fide manentium.

Origeniani Origene auctore
exorti sunt, dicentes quod
non possit Filius videre
Patrem, nec Spiritus sanc-
tus Filium. Animas quoque
in mundi principio dicunt
peccasse, et pro diversi-
tate peccatorum de caelis

Orieniani³² dicunt, quod fi-
lius non possit uidere patrem
neque spiritus sanctus filium.
Animas quoque in mundi prin-
cipio peccasse et pro diuer-
sitate peccatorum a caelis us-
que ad terras diuersa corpora
quasi uincula meruisse, eaque

usque ad terras diversa corpora quasi vincula meruisse, eaque causa factum fuisse mundum.

Noetiani a quodam Noeto vocati, qui dicebat Christum eundem esse et Patrem et Spiritum sanctum, ipsamque Trinitatem in officiorum nominibus, non in personis accipiunt. Vnde et Patripassiani vocantur, quia Patrem passum dicunt.

Sabelliani ab eodem Noeto pullulasse dicuntur, cuius discipulum perhibent fuisse Sabellium, ex cuius nomine maxime innotuerunt; unde et Sabelliani vocati sunt. Hi unam personam Patris et Filii et Spiritus sancti astruunt.

Arriani ab Ario Alexandrino presbytero orti sunt, qui coaeternum Patri Filium non agnoscens, diversas in Trinitate substantias adseruit, contra illud quod ait Domi-

causa factum mundum fuisse.

Noetiani dicunt Christum eundem esse³³ patrem et spiritum sanctum, ipsamque trinitatem in officiorum nominibus, non³⁴ personis accipiunt. Vnde et patripassiani uocantur, quia patrem passum dicunt.

Sabelliani unam personam patris et filii et spiritus sancti astruunt.

Arriani³⁵ coeternum dei filium non intellegentes diuersas in trinitate substantias affirmarunt contra illud, quod singularissimus dei unigenitus loquitur: "ego et pa-

nus: "Ego et Pater unum sumus." [Io. 10, 30.]
mus."

Macedoniani a Macedonio Macedoniani deum esse spiri-
Constantinopolitano episco- tum sanctum uetant.
po dicti sunt, negantes Deum
esse Spiritum sanctum.

A továbbiakban Isidorus Hispalensis a következő e-
retnekségeket említi: Apollinaristae, Antidicomaritae,
Metangismonitae, Patriciani, Coluthiani, Floriani, Dona-
tistae, Bonosiaci, Circumcelliones, Priscillianistae,
Luciferiani, Iovinianistae, Elvidiani, Paterniani, Arabici,
Tertullianistae, Tessarescaedecatitae, Nyctages, Pelagiani,
Nestoriani, Eutychiani, Acephali, Theodosiani vagy másképp
Gaianitae, Agnoitae vagy másképp Tritheitae.³⁶ Ezek közül
azonban már egyik sem szerepel Gellért művében.

A két textus kapcsolatát mérlegelve dióhéjban a kö-
vetkező statisztikát állíthatjuk össze: Gellért az Isido-
rusnál említett 67 kereesztény herezis közül a bevezetőben
felsorol 30-at, a részletes kifejtésben pedig 32-t említ.
Amíg a bevezetőben említett "menandriani" nem kerülnek rész-
letes kifejtésre, addig az ott nem említett "cirintiani,
seueriani, noetiani" tanításait bemutatja szerzőnk. Egyál-
talan nem tárgyalja az Isidornál előforduló eretnekségek
közül a következőket: Nasaraei, Apellitae, Archontiaci,
Adamiani, Montani, Ebionitae, Photiniani, Aeriani, Aetiani
vagy másképp Eunomiani, illetve mindazokat, amelyek Isidor
művében a 8:5, 44 ind. után következnek /lásd fenn/. Ez az

arány némileg módosulna, ha a "Caiani" és "Sethiani" címszavak esetében tisztázni lehetne a tévedés vagy összezevarás okát.

Ha most már azt vizsgáljuk, hogy Gellért az átvett isidori szövegekben mit változtatott meg, nagy vonalakban a következőket állapíthatjuk meg:

1/. Nagyon sok név szerepel hibásan Gellértnél. A tévesztések között gyakori a neolatinban már némának számító "h" hang elhagyása /ermogeniani, eraclite, cataroe/; talán ide sorolható az "origeniani" említésénél a "g" elmaradása is /ti, a spanyolban "e" és "i" előtt a "g" erősen ejtett "h"-nak hangzik, a "h" viszont az olaszban már néma. Elképzelhető, hogy Gellért, akinek spanyolországi tanulmányútjára alapos gyanunk van, a diktálás során a g→h→∅ fejlődéssort érvényesítette. Szintén neolatin sajátosságokra vezethető vissza a betűkettőzés is /arriani, offite esetében/. Talán bizonyos nyiltabbá válási folyamatból következik néhány magánhangzó megváltoztatása /"i" vagy "y"→"e" pl. artoterite/, bár ennek fordítottjára is van példa /cirintiani/. Két esetben más képzőt használ /angelici helyett angeliani, pauliani helyett pauliniani áll/. El lehet tekinteni az "y" -- "i" és a "ti" -- "ci" íráskülönbségtől /catafrigi, taciiani/, mivel ez a középkori írói gyakorlatban mindennapos jelenségnek számít. Külön figyelmet érdemel az elírásoknak az a csoportja, amely esetleg megkérdőjelezheti a szerző görög nyelvi ismereteiről vallott nézeteket; ilyen: a hanghasonulásból adódó

elírás a "carpogratiani" esetében, a hangkeverés az "antropoformitę"-nél; alig menthető a legsúlyosabb /a talán teológiai műveltség hiányosságából adódó/ elírás, a következetes "agnostici" szerepeltetés a "gnostici" helyett, hacsak nem arról van szó, hogy Gellért tudatos ironiával emlegeti a gnosztikusokat éppen ellekező jelentésű néven, hiszen szerinte az igazi tudósok nem lehetnek eretnokek.

2/. Gellért a kivonatolásnál gyakran átalakítja a nyelvtani szerkezetét az egyes mondatoknak, néha szinonimákkal helyettesít bizonyos szavakat. /Ez utóbbira legszembeötlőbb -- az "alogii" címszavak esetében a "verbum--nomen"-csere./

3/. Az eretnekségek elnevezésével kapcsolatos isidori névfejtéseket rendre elhagyja /a görög etimológiát is: "offite", "antropoformitę"/, kivételt csak az "alogii" címszó esetében tesz /"sine nomine uocantur", de itt is elhagyja a görög etimológiát/.

4/. Elhagyja az egyes eretnekségek létrejöttének körülményeire, korára stb. vonatkozó utalásokat /simoniani, nicolaiteę, catafrigi, nouatiani/.

5/. Kimarad mindaz, ami töltelékszövegnek, közhelynek számít, és törlése a szöveg értelmét nem változtatja meg lényegesen /"inter cetera", "appellati eo, quod" etc./.

Ez természetesen sok esetben automatikusan következik az etimológia elhagyásából is. /Vö. basilidiani, cirintiani, melchisedechiani, apostolici, aquarii, antropoformitę./

6/. Következésképpen arra törekszik Gellért, hogy a szükségesnél bővebb lére eresztett bemutatást összevonja mindannak az elhagyásával, ami az általa meghagyott textusból egyébként is következne. Ilyen pl. a herakliták esete, akik "csak a szerzeteseket fogadják be", ebből szorvesen következik, hogy a "házásokat elutasítják", tehát felesleges is ezt megemlíteni. /Lásd még: nicolaitę, agnostici, cataroe, ermogeniani, antropofornitę, eraclitę, arriani./

7/. Ugyancsak elmarad mindaz, ami az említett eretnekséggel kapcsolatos más herezisre utal vagy a szekta-alapítók tanítványaira stb. /marcionistę, taciai, catarigii, sabelliani/.

8/. Lényeges eltérés a "caiani" és "sethiani" címszavak esetében van csupán. Úgy tűnik, hogy Gellért ezt a két herezist összezavarta.³⁷ Elképzelhető egy másféle variáció is: tekintve, hogy a marosi püspök szóban forgó műve 11. század végi másolatban maradt korunkra, talán a másolók rovására írhatjuk ezt a tévesztést. Az eredetiben talán ilyesmi állt: "Caiani cain adorant. Sethiani nomen acceperunt a filio adam dicentes seth christum esse." A kurzivált szövegrész egy, a mai méreteiben ismert vagy attól valamivel kisebb kódex esetében /beszámítva az esetleges rövidítéseket is/ kb. 1 sornyi szöveget adna. Ha ez kimaradt, a seth→sed módosítás ebből már szorvesen következik, ha megkíséreltek valamiféle értelmet adni a textusnak. Egész sornyi kihagyások másutt is fordulnak elő a kódexben, de ezeket rendszerint a margóra írva pó-

tolják a másolók.³⁸ Itt -- úgy tűnik -- ezt vagy nem tartották szükségesnek, vagy észre sem vették. /Ez kiváltképp akkor képzelhető el, ha a sorkihagyás és a seth→sed tévesztés a diktálásból adódóan egyszerre történt./ Persze Gellért fent vázolt rövidítési technikáját ismerve a "sethiani" esetében is valami ilyen kivonatot várnánk: "Setiani dicunt seth christum esse." Valószínűbb tehát, hogy valóban maga a szerző vétett, legalábbis az Isidorusnál szereplő "dicentes" grammatikai alak meghagyása erre utal. De ez egyben azt is jelzi, hogy semmiképp sem a "teológus" tévedett, hanem csak a "kivonatoló".

A fentiekkel szemben betoldás található több helyen is a gellérti szövegben:

1/. Kiegészíti Isidor meghatározását szerzőnk az "angeliani" /angelici/ esetében, ugyanis a sevillai püspök textusa nem egyértelmű. Az "angyalok imádása" a keresztény tanítások szerint önmagában is megengedhetetlen, hiszen csak istent szabad imádni, mellette mást nem. Súlyosabb azonban a herezis, ha ezt, mint Gellért kiegészítéséből is láthatjuk, isten mellőzésével teszik. /"Az angelianusok az angyalokat és nem az istent imádják."/

2/. A "manichei"-nél szerepel egy rövid utalás: "ut in prelibatis audisti" -- "amint az előbbieken hallottad". Ezzel szerzőnk egy korábbi helyére utal,³⁹ ahol már részletesen kifejtette a manicheus tanításokat.

3/. A harmadik -- és számunkra sokkal lényegesebb -- betoldás a "nouatiani" címszó átvételénél adódik. Láttuk,

hogy Gellért a saját teológiai céljainak megfelelően ki-
vonatolja Isidor művét: ezt teszi a fenti herezis eseté-
ben is, de beszúr az általa átvett szövegbe egy roppant
érdekes kortörténeti utalást. Ime:

"Novetiani baptizatos rebapti- "A novatiánusok a már meg-
zant -- ut plerumque apud nos keresztelteket újrakeresz-
contigit --, apostatas reuer- telik -- ahogy ez gyakran
tentos recusantque suscipere." nálunk is megesis --, és az
újra megtérő hitehagyottak
befogadását megtagadják."

Arra már KARÁCSONYI János figyelmeztetett Gellért-
monográfiájában, hogy "minél kevesebb az ő korára vonatko-
zó történeti kútfők száma, annál szükségesebb, hogy az ál-
tala elejtett ilyenét morzsalókokat se vessük meg, hanem
azokat is összegyűjtsük és felsoroljuk."⁴⁰

A novatiánusok tehát "baptizatos rebaptizant, ut
plerumque apud nos contigit". Hogy ezt a problémát a ma-
ga mélységében foghassuk meg, át kell Gellértig tekinte-
nünk röviden a kereszttség szertartásának történetét.

A vízzel való keresztelés szokása a zsidók "tisztá-
ság-kultuszára" vezethető vissza, amelynek különösen a
farizeusok hódoltak.⁴¹ A kereszténység közvetlenül az
esszénusok szektájától⁴² vette át azt a keresztelési mó-
dot, amely ezek "tisztaság-ritusából"⁴³ fejlődött ki, s
Keresztelő János gyakorlatában találkozunk vele először.⁴⁴
Krisztus első tanítványai is Keresztelő János köréből ke-
rültek ki, sőt Jézust magát is megkeresztelte az esszénus

próféta.⁴⁵ A kereszténység tehát az esszénusoktól veszi eredetét, ámde nem azonos vele. Az esszénusok közül ugyanis sokan megmaradtak János híveinek,⁴⁶ ugyanakkor olyanok is akadtak közöttük, akik nyíltan támadták Jézust.⁴⁷ Ő -- hogy elkerülje a velük való nyílt összetűzést -- Galileába ment végül is.⁴⁸ Később János apostol evangéliuma éppen az esszénusok megnyerése érdekében íródott, és annak bebizonyítását tűzte ki célul, hogy Keresztelő János Krisztus előhírnöke vagy előfutára volt.⁴⁹ Szükségesenek tűnt a keresztség bizonyos értelmű megváltoztatása is, hogy a Jézus-tanítványok elkülöníthessék magukat Keresztelő János követőitől: ekkor egészült ki a rítus az ún. "szentlélekkel való keresztség"⁵⁰ szertartásával. A szertartás alatt elmondandó szakrális szövegbe ugyanakkor bekerült a "szentháromság dogmája" is, a Máté-evangélium azon passzusára építve, amely szerint Krisztus megbizta tanítványait: "elmenvén tehát tanítsatok minden népet, megkeresztelve őket az atya, a fiú és a szentlélek nevében."⁵¹ Vagyis a keresztség három elengedhetetlen mozzanata -- és ezt külön is hangsúlyozni kívánjuk a további fejtegetések megértése érdekében --: a "vizzel" történő keresztelés, a "szentlélekkel" való keresztelés és a "szentháromság" kihangsúlyozása a szakrális szövegben.

Éppen a szentháromság tana volt az, amely hamarosan dogmatikai viták keresztútjába került, s a szentháromság-tagadó /antitrinitárius/ szekták megjelenésével

felvetette az eretnekek által kiszolgáltatott keresztség érvényességének problémáját is. Az afrikai keresztények -- élükön Cyprianus karthagói püspökkel -- éppen Máté vonatkozó helyére való hivatkozással érvénytelennek tartották az eretnekek által kiszolgáltatott keresztséget. Emiatt 255--256-ban összeütközésbe is kerültek I. István pápával, aki viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy a keresztség nem az azt kiszolgáltató vétkeességétől függ, hanem isten kegyelmétől, s így érvényesnek kell tekinteni akkor is, ha eretnek keresztel. A vita végül is eldöntetlen maradt, ugyanis Cyprianust a Valerius-féle keresztényüldözés alkalmával, 258. szeptember 14-én Karthágó mellett lefejezték, I. István pápát pedig már korábban megölték.

Szinte ezzel egyidőben pattant ki a Novatianus-féle eretnekség is. Indítékát a Decius idejében zajló keresztényüldözés szolgáltatta, amelynek során sokan aposztatává váltak. Cornelius pápa úgy döntött, hogy ezeket kellő vezeklés után vissza kell venni az egyházba. A radikális szárny ennek ellent mondott arra hivatkozva, hogy a "megbocsátást egyedül istennek kell fenntartani". Miután nézetüket nem tudták hivatalosan elfogadtatni, vezérüket, Novatianust ellenpápává tették meg, elszakadtak az egyháztól, s elrendelték, hogy a szektájukhoz csatlakozó keresztényeket is újra meg kell keresztelni. Ez a szekta állítólag a 7. századig tartotta fenn magát.⁵²

A 4. században ismét feléledt az az afrikai nézet,

amely szerint a szentségek hatásosága függvénye az azt kiszolgáltató büntelen voltának. Most Donatus állt a hivatalos egyházzal szembehelyezkedők élére, ezért a szekta tagjait donatistáknak nevezték el. Tanaikból eredően a vagyonszövetség tántoríthatatlan hívei voltak, éppen ezért sikerült az egyháznak -- élén szent Ágostonnal -- letörésükre az államhatalmat is megnyerni. De az eretnokség szívósának bizonyult, egészen a 6. századig tartotta magát.⁵³ BATTHYÁNY Ignác éppen ennek a szektának a fennmaradását vélte kiolvasni Gellért vonatkozó helyéből, hivatkozva arra, hogy a 9. századi Angelomus luxoviumi szerzetes is ilyesfélék működésére céloz. Következtetéseiben olyan konklúzióra jut, hogy minden szentháromság-tagadót -- akik ellen Gellért valóban fellép -- ebbe a szektába sorol.⁵⁴ BATTHYÁNY tehát jó érzékkel mutatott rá Gellért hereziseket taglaló helyeinek szükségszerű összetartozására,⁵⁵ ha végkövetkeztetésében nem is fogadhatjuk el állítását. Gellért idejében ugyanis valóban találkozunk egy radikális eretnek szektával, de tagjait nem tarthatjuk a donatizmus híveinek. A marosi püspök említett művében gyakorta kitér egy általa pontosan meg nem nevezett herezisére, amely szerinte a manicheizmushoz hasonlít leginkább. Ezért nem egyszer manicheusoknak nevezi híveiket.⁵⁶ Ezek azt állítják, hogy Krisztus csak látszólag vált emberré;⁵⁷ elvetik az ószövetséget;⁵⁸ rangsorba állítják az apostolokat és az evangelistákat;⁵⁹ azt állítják, hogy "egyes dolgok az istentől erednek, mások az ördögtől, is-

ten egyes alkotásai jók, mások rosszak";⁶⁰ tévelygéseket hirdetnek a pokolról;⁶¹ a teremtésről szóló bibliai történeteket kiforgatják, olyasmiket tanítanak, hogy az égből alászálló angyalok és lelkek megkivánták a testet,⁶² továbbá, hogy valamelyik angyal az ember leányaival közösült, s ettől származnak "isten fiai";⁶³ azt hiszik, hogy a lelkek a Napban vannak;⁶⁴ a bibliai szövegekből "régalmakat ezdttek a jó ellen ugatva a rosszról";⁶⁵ véleményük szerint a végítéletkor elpusztul az ég és a föld, - ez utóbbi úgy, hogy teljesen kiszárad, a hétszer vagy nyolcszor akkora lesz, mint jelenleg;⁶⁶ tagadják a szentháromság egységét;⁶⁷ elvetik a test feltámadásának tanát;⁶⁸ minden tanításukkal Krisztust káromolják;⁶⁹ különösképpen tisztelik Uriel arkangyalt;⁷⁰ támadják az egyházat és a papokat;⁷¹ elferdítik és részben el is vetik a szertartásokat;⁷² viaszakövetelik a holtak lelkiüdvéért felajánlott alamizsnát;⁷³ céljuk, hogy bomlasszák az egyházat, s híveit elcsábítsák,⁷⁴ hiszen maguk is az egyház közösségéből szöktek meg.⁷⁵ Aligha tévedünk tehát, ha ezek után úgy foglalunk állást, hogy a herezis, amelyről Gellért beszél, a Balkánról a Kárpát-medencébe beszivárgott neo-manicheus eretnekség: a bogumilizmus.

Bogumil pap híveiről pedig aligha tételezhető fel, hogy újrakeresztelők voltak, hiszen a vízzel való keresztelést elvetették, Keresztelő Jánost az ördög szolgájának tartották, a tudatlan gyerekek megkeresztelését pedig egyszerűen kikacagták; a görög források egyike szerint

is az ἀναβάπτισμα képviselõi.⁷⁶ Igaz, beszélnek bizonyos szertartásról, amelyet "γυχοb o κρῦπτενη" /másképp "νοβο κρῦπτενη" vagy "consolamentum", illetve τελείωσις/ névvel illetnek,⁷⁷ de ez nem lehet azonos a keresztséggel, mert nem vízzel és nem a "szentháromság nevében" végzett szertartás. Az Acta synodi Atrebatensis egy 1025-ben lefolytatott eretnek-vizsgálat anyagát tartalmazza.⁷⁸ Az itt tárgyalt herezis szintén manicheus jellegű. Az Acta hosszasen taglalja az eretnekeknek a keresztség kérdésében elfoglalt álláspontját.⁷⁹ Napirendre kerül többek között az újrakeresztelés kérdése is,⁸⁰ de ez csak a vizsgálatot vezető püspök képzettségéről tanúskodik, ugyanis ő aligha követhette volna el azt a taktikai hibát és teológiai baklövést, hogy a vízzel való keresztséget elutasító és a szentháromságot tagadó eretnekek "consolamentumának" keresztség-mivoltát akár csak szavakban is elismerje. De erre nem is volt szükség, hiszen a jegyzőkönyvből egyértelműen kiderül, "hogy ők a szent keresztség misztériumától iszonyodnak."⁸¹ Ez egyébként a vizsgálatot vezető Gerardus cambrai-i püspöknek Renauld liége-i püspökhöz írt levelében is említést nyer: "azt mondták, hogy a keresztség misztériuma és az Úr testének és vérének szentége semmi, ... és a gyónás semmit sem segít az üdvözüléshez."⁸²

Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy az újrakeresztelés -- ami "gyakran nálunk is megeshik" -- nem az eretnekek gyakorlatában fordult elő, hanem inkább a ka-

tolikus egyházában. De kiket keresztelhetek újra?

Történelmi irodalmunkban nyomon követhető egy, a magyarországi kereszténység keleti vagy nyugati provenienciájával kapcsolatos vita. HORVÁTH Mihály a nyugati primátust hirdető STILLING és a keleti elsőbbség mellett lándzsát törő SCHWARTZ Gottfried vitájában még az utóbbi mellé állt.⁸³ MARCZALI Henrik szerint már az erdélyi Gyula "legyőzése egyúttal a nyugati egyháznak volt diadala a keleti fölött".⁸⁴ SZENTKLÁRAY Jenő elképzelése szerint pedig Ajtony leverésével "feltehető, hogy nemcsak a pogány őshiten élő, de a keleti görög hiten lévő lakosság egy része is behódolt a római egyházba ... Akkori gyakorlat szerint tehát az ilyen megtérőket újra keresztvizre szokták vinni."⁸⁵ Hogy ezt SZENTKLÁRAY honnan vette, nem tudjuk, de tény, hogy amikor 1904-ben MÁRKI Sándor egy cikkében megfélekedezni látszik a pannóniai szláv téritésről,⁸⁶ SASINEK szigorúan felrója ezt neki, állítván, hogy a nyugati térités valójában csak "latinizálás" volt. Megjegyzi: "Igaz ugyan, hogy az érvényes kereszttség megismétlése szigorúan meg volt tiltva, de akadtak olyanok, akik a kereszttség érvényességét kényök-kedvök szerint magyarázták. Be kell vallanunk, hogy valamint a görögök, úgy a latinok sem riadtak vissza a másodszeri, sőt többszeri kereszteléstől sem."⁸⁷ E felfogás hiányosságaira TAKÁTS Lajos mutatott rá, amikor megállapította, hogy akkor még "a két egyház a hittételekben nem tért el egymástól, csak a szertartásokban fejlődött ki különbség,

tehát a keresztséget egyaránt érvényesnek ismerték el.⁸⁸ Valójában Róma és Bizánc között ekkor még csupán hatalmi harc folyik, amely a vallás lényegét nem érinti.⁸⁹ Ki kell tehát zárunk annak a lehetőségét, hogy a bizánci térítők által megkeresztelteknek a latin ritusú papok általi új-rakereszteléséről lenne szó Gellért utalásában.

Felmerülhet az aposztázia lehetősége is, hiszen a kezdeti időszakban ez kétségtelenül egyfajta ellenállás lehetett a hivatalos térítéssel szemben.⁹⁰ Csakhogy István fegyveres államhatalommal kényszerítette a nyakasokat a keresztség felvételére,⁹¹ tehát a későbbiekben sem valószínű, hogy szembe mertek vele helyezkedni. Legfeljebb a hitük gyakorlása alóli kibúvókat kereső átkeresztényekről⁹² beszélhetünk az ő korában, semmint -- legalábbis számban jelentős -- nyílt aposztáziáról. Ebben Péter alatt sem következhetett be lényeges változás. A helyzet Aba Sámuel uralkodása alatt jelentősen megváltozott ugyan,⁹³ de ekkor viszont nem létezett az az erő, amely az aposztátákat a keresztény egyházba visszakényszeríthette volna. Péter második uralma idején esetleg sor kerülhetett ilyen lépésekre is, András uralmának konszolidációja után pedig konkrét értesülésünk van az aposztáták elleni fellépésről.⁹⁴ Erre azonban nemigen célozhat a szerző, mivel művét minden bizonnyal Aba Sámuel uralkodása idején írta.⁹⁵ A fentiekből következik, hogy az aposztáták új-rakeresztelése is alig jöhet számításba.

Adamus Bremensis Gestájában találunk egy érdekes

feljegyzést Nordmannia lakóiról: "annyira tisztelik papjaikat és egyházaikat, hogy alig akad olyan keresztény, aki ne vinne naponként áldozatot a misére, melyet hallgatott. De a kereszttségért és bérnélésért, az oltárok felavatásáért, a szent rendek feladásáért náluk és a dánoknál drágán kell fizetni. Úgy vélem, a papok kapzsisága miatt történt ez, mert a barbárok még nem ismerik a tizedadást, vagy nem is akarják megismerni. Emiatt kényszerülnek fizetésre azért, amit ingyen kellene elnyerniök. Mert még a betegek látogatása és a halottak eltemetése is mind megvásárlandó."⁹⁶ Arról, hogy Magyarországon is vannak hasonlóan kapzsi, nyerészkedő, isten törvényeivel mit sem törődő papok, akik még a rablástól, hatalmaskodástól sem riadnak vissza,⁹⁷ bujálkodnak, ágyasok seregét tartják, zabálnak,⁹⁸ a világi hatalmasok, szajhák, gonoszok talpát nyalják,⁹⁹ inkább a király /Aba/ szolgái, semmint istenéi,¹⁰⁰ szakértelem híjjával vannak,¹⁰¹ dőzeölnek, ringyókkal élnek, hivatalt vezetnek¹⁰² -- maga Gellért tesz tanúbizonyságot. Elképzelhető lenne, hogy az ilyenek nyerészkedésből arra is képesek, hogy a már megkereszteltet -- busás honoráriumot követelve -- újrakereszteljék. De a hazai állapotokat nem lehet -- a papok hasonló romlottsága ellenére sem -- az északi viszonyokkal párhuzamba állítani. Egyrészt itt erős állami ellenőrzés alatt állt az egyház is, másrészt kezdettől megkapták a papok az őket megillető juttatásokat,¹⁰³ ezt néha többet is, mint ami megillette őket.¹⁰⁴ De a

Gellért-legenda egyik megjegyzése szerint a visszaéléseket nemigen szívelhette I. István.¹⁰⁵ Tehát ezt a lehetőséget is ki kell rekesztenünk.

De ha így áll a helyzet, mire célozhatott mégis Gellért?

Mint említettük, a marosi püspök művében léptenyomon ostoroz egy dualista jellegű eretnekséget, ugyanakkor fellép a marosvári görög szerzetesek ellen is,¹⁰⁶ egyházmegyéjében pedig kihangsúlyozottan a "szentháromság nevében" keresztel.¹⁰⁷ Ez a terület, Ajtony egykori territórium, határos Bizánccal. Mivel a II. Bazileosz bizánci császár által leigázott Bulgáriából az eretnekek jelentős része menekült el, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a marosi vezér területét is komoly heretikus hatás érte. Még az is elképzelhető, hogy a bizánci felügyelettől távolra szakadt marosvári görög barátok közé is beférköztek, hiszen Bulgáriában is a kolostorok voltak a herezis fő fészkei. Mivel ez az eretnekség szentháromság-tagadó, könnyen zavarba jöhettek a teológiai képzettségnek nem mindig a legmagasabb fokán álló térítők, hogy az ilyenekhez csatlakozottak keresztiségét érvényesnek tekinthetik-e, avagy az ilyen herezisbe esetteknek az egyházba való visszatérése esetén mi a teendő. Ilyen problémákkal Gellért Magyarországra való érkezésétől, de legkésőbb Ajtony leverésének idejétől /1027 körül/ papi körökben gyakorta találkozhatott, másrészt valószínű, hogy I. István és talán Péter is -- esetleg fegyveres kézzel --

szorgalmazta az eretnecség felszámolását. Az erőszakos sietség és a papi hozzá nem értés következtében tehát joggal írhatta néhány év multán -- 1042--1043 körül -- ezekről Gellért: "a már megkeresztelteket újrakeresztelik, ahogy az gyakran nálunk is megesik".

Visszatérve mostmár a kiinduló problémákra: úgy tűnik, a fentiek elégséges bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy belássuk, egyrészt Gellért képes volt lényegre törekvő egyszerűségű kivonatok készítésére, másrészt készített is ilyeneket. A kivonatolás időszakának meghatározásában segítségünkre lehet az a fent konstatált tény, hogy Gellért az excerptumok készítése közben alig vagy egyáltalán nem tudott görögül, míg a Deliberatio íráskor már -- úgy tűnik -- ismeri a nyelvet. Erre burkoltan ugyan, de maga is céloz.¹⁰⁸ A Dániel-himnusz a -- hasonló tartalmú -- 148. zsoltárral együtt a szertartások, liturgia ünnepélyességére törekvő, az imát és zsoltáréneklést mindenképp elé helyező clunyi reformirányzat hívei között nagy népszerűségnek örvendett. Lehet, hogy Gellért már régebben -- talán már Magyarországra érkezése előtt is -- készült e szentirási hely elemzésére, de csak Aba korában és itt, hazánkban írta meg. Ez az oka annak, hogy így írta meg és nem másképp! Nem kizárt tehát, hogy azok az excerptumok, amelyekből az említett helyeken idézett, még tanulóévei alatt készültek.¹⁰⁹ Végül soron nem látjuk komoly akadályát egy olyan feltevés valószínűségének, hogy Gellért hazánkba jövet "tudományának könyveit," azaz

vegyes tartalmú kódexeket, amolyan maga készítette excerptum-gyűjteményeket hozott magával. Ezeket a kézikönyveket magával vitte remeteségébe is, utazásaira is, és alkotó módon használta fel saját művei készítésekor. Ha ez helytálló, talán sikerrel végeztük néhány, a 11. század eleji Magyarországon használt "liber portabilis" felderítését.

Jegyzetek

- ¹ ZÁVODSZKY Levente: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 153.
- ² MEZEY László: A kéziratosság századai. A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. [Szerk. KOVÁCS Máté] Bp. 1963. 42--62.
- ³ Legendae S. Gerhardi episcopi /ed. crit. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. [Red. SZENTPÉTERY, Emericus] -- a továbbiakban: SRH -- II. Bp. 1938. 471--479., ill. 480--506./, SRH II. 483.
A legendák irodalma: NOVÁK Lajos: Szent Gellért csanádi püspök. Magyar Sion 3 /1865/ 481--506, 561--583.; KARÁCSONYI János: Szent Gellért, csanádi püspök, élete és művei. Bp. 1887.; DEDEK, Crescens Ludwig: Das Leben des Heiligen Märtyrers Gerardus ersten Bischofs von Csanád. Bp. 1900.; DEDEK, Crescens Lajos: Szent Gellért vértanu, első csanádi püspök élete. Bp. 1907.; MORIN, Germain: Un théologien ignoré du XIe siècle: l'évêque--martyr Gérard de Csanád, O. S. B. Revue Bénédictine 27 /1910/ 516--521.; MÜLLER Frigyes: A nagyobb Gellért legenda forrásai és keletkezése. Századok 47 /1913/ 355--374, 419--446. és 49 /1915/

387--411.; ENDRES, J. A.: Studien zur Geschichte der Frühscholastik. Philosophisches Jahrbuch 29 /1913/ 349--359.; MADZSAR Imre: Szent Gellért nagyobb legendájáról. Századok 47 /1913/ 502--517. és 49 /1915/ 572--574.; KARÁCSONYI János: Szent Gellért, csanádi püspök és vértanú élete. Bp. 1925.; BALOGH József: Szent Gellért és a "symphonia Ungarorum". Magyar Nelv 22 /1926/ 189--196.; KUHÁR Flóris: Szent Gellért Bakonybélben. Pannonhalmi Szemle 2 /1927/ 303--319.; JUHÁSZ Kálmán: A Gellért--legenda. Erdélyi Irodalmi Szemle 6 /1929/ 305--319.; JUHÁSZ Kálmán: Szent Imre herceg nevelője. Katholikus Szemle 44 /1930/ 342--348.; JUHÁSZ, Coloman: Gerhard der Heilige, Bischof von Maroschburg. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige 48 /1930/ 1--35.; MADZSAR, Emericus: Praefatio [legendae sancti Gerhardi episcopi]. SRH II. 461--470.; VARGA Damján: Szent Gellért "a bölcs prédikátor" mártíromsága, ill. Martirio di San Gherardo "il predicatore saggio". A Szent István Akadémia Értesítője 29 /1944--1946/ 33--47., ill. app. 80--93.; RÓNAY György: Szent Gellért. Vigilia 11 /1946/ 12. sz. 47--50.; MACARTNEY, Carlile Aybner: The Medieval Hungarian Historians. Cambridge, 1953. 152--161.; HORVÁTH János: A Gellért--legendák forrásértéke. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 /1958/

21--82.; HORVÁTH, János: Die Entatehungezeit der Grossen Legende des Bischofs Gerhard. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae 8 /1960/ 185--219.; PÁSZTOR, Edit: Problemi di datazione della "Legenda maior S. Gerhardi episcopi". Bulletino dell'Instituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano 73 /1961/ 113--140.; BARRÉ, H.: L'oeuvre Mariale de Saint Gérard de Csanád. Marianum 25 /1963/ 262--296. PÁSZTOR, Edit: Gerardo, vescovo di Csanád. Bibliotheca Sanctorum. IV. Róma, 1965. 184--186.; CSÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI--XIV. században. Bp. 1967. 133--154, 263--328.; KOSTOLNYIK, J. Zoltán: The Importance of Gerard of Csanád as the First Author in Hungary. Traditio 25 /1969/, 376--386.; GÁBRY, György: Symphonia Ungarorum. Történelmi Szemle 13 /1970/. 428--431.; LECLERCQ, Jean: San Gerardo di Csanad e il monachesimo. Venezia e Ungheria nel Rinascimento. [A cura di Vittore BRANCA] Firenze, 1973. 3--22.; SZEGFŐ, László: La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria. Uo. 23--36.; CSÓKA J. Lajos: Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete. Középkori kútfőink kritikus kérdései. [Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György] Bp. 1974. 137--145.; HORVÁTH János: A Gellért--legendák keletkezése és kora. Uo. 147--163.; SZEGFŐ László: Gellért, marosi püspök. Világosság, 17 /1976/ 91--96.

⁴ SRH II. 485.

⁵ SRH II. 487.

⁶ KARÁCSONYI: i. m. /1887/ 58--60.

⁷ SRH II. 495--496.

⁸ Deliberatio Gerardi Moressenae ecclesiae episcopi, supra hymnum Trium pverorum, Ad isingrimum liberalem.
Kézirat a müncheni Bayerische Staatsbibliothek-ben, jelzete Clm. 6211.; Kiadása: Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta. [Ed. BATTHYAN, Ignatius de] Albo-Carolinae, 1790. 1--297. /A kézirat a továbbiakban: Delib./
Irodalma: BATTHYAN: i. m. I--XLII.; OMPOLYI MÁTRAJ Ernő: Gellért az első magyar scolasticus. Figyelő 4 /1878/ 209--223., KARÁCSONYI János: i. m. /1887/; HAJDÚ Tibor: Sz. Gellért "Deliberatio" cz. művének méltatása. A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. [Szerk. ERDÉLYI László] -- a továbbiakban: PRT -- I. Bp. 1902. 381--397.; FENCZIK István: Szent Gellért helye a filozófia történetében. Bp. 1918.; MANITIUS, Max: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. II. München, 1923. 74--81.; IBRÁNYI Ferenc: Szent Gellért teológiája, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. [Szerk. SERÉDY Jusztián] I. Bp. 1938. 494--556.;

MORIN, Germain: Un destinataire bavarois du dernier ouvrage de Saint Gérard? La Nouvelle Revue de Hongrie 32 /1939/ tom. 40. 272--273.; IVÁNKA Endre: Szent Gellért görög műveltségének problémája. Akadémiai Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből 26 /1942/ 3. füz.; IVÁNKA Endre: Szent Gellért Deliberatio-ja. Századok 76 /1942/ 497--500.; BODOR András: Szent Gellért Deliberatio-jának főforrása. Századok 77 /1943/ 173--227.; MILANO, Ilarino da: Le eresie popolari del secolo XI nell'Europa occidentale. Studi Gregoriani 1 /1947/ 50--51.; IVÁNKA, Endre: Gerardus Moresanus, der Erzengel Uriel und die Boqumilen. Orientalia Christiana Periodica 21 /1954/ 143--146.; RÓNAY György: Boqumilizmus Magyarországon a XI. század elején. Gellért püspök Deliberatio-jának tükrében. Irodalomtörténeti Közlemények 60 /1956/ 471--474.; IVÁNKA, Endre: Das "Corpus Areopagiticum" bei Gerhard von Csanád /+1046/. Traditio 15 /1959/ 205--222.; REDL, Károly: Probleme der "Deliberatio" des Bischofs Gerhard. Neue Beiträge zur Geschichte der alten Welt. II. Römisches Reich. Berlin, 1965. 349--366.; REDL Károly: Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában. Irodalomtörténeti Közlemények 69 /1965/ 211--217.; SILAGI, Gabriel: Untersuchungen zur "Deliberatio supra hymnum trium puerorum" des Gerhard von Csanád. München, 1967.; SZEGFÜ László: Eretnekség és tirannizmus. Irodalomtörténeti Közlemények 72 /1968/ 501--516.; KOSTOLNYIK:

1. m.; LECLERCQ: 1. m.; SZEGFŐ: 1. m. /1973/.

- ⁹ SRH II. 488-489.: "edificans sibi cellam, in qua dictabat libros, quos propria manu scribebat." -- Meg kell jegyezni, hogy ez a toposz szerepel a Jacopo a Voragine által összeállított Legenda Aurea [ed. GRAESSE, Th. J. G.], Berlin, 1891./ Szent Ambrosiusról szóló fejezetében: "libros quos dictabat, propria manu scribebat." /I. m. 253. Vö. még: SRH II. 489. jz./ Ámde a toposz használata nem minden esetben semmisíti meg a tudósítás valóságértékét, hiszen Gellértről egyébként is tudott, hogy könyveket írt, sőt -- amint erre a fentiekben már utaltunk -- maradt is korunkra műve, melyben ő maga említi több más munkáját is.
- ¹⁰ SRH II. 497. -- Lényegében ugyanez áll a kisebb legendában is, vö. SRH II. 474.
- ¹¹ MEZEY László: Könyv- és könyvtártörténet. Bp. 1959. 22.
- ¹² CSÓKA: 1. m. /1967/ 275.; CSÓKA: 1. m. /1974/ 138.
- ¹³ BATTYAN: 1. m. 17--22. /Jegyzetek: uo./
- ¹⁴ KARÁCSONYI: 1. m. /1887/ 211--212. -- Sevillai Izidor felfogása szerint a nyelveken keresztül

lehet a világot megismerni és lényegét összefoglalni. Elve, hogy aki ismeri a nyelvek eredetét, ismeri a világ eredetét is. Ezáltal Izidor egy olyan világszemléletet épített fel, amely rányomta bélyegét az egész középkori gondolkodásra. Műve azonban szélesebb körökben elsősorban nem koncepciójával hatott, sokkal inkább enciklopédikus tartalmával, ugyanis az utána következő kötetekben alapvető ismeretanyagként szerepeltek a benne foglaltak, amelyekből ki-ki kiválaszthatja mondanivalójához a legszükségesebb adatokat, példákat. [Vö. BORST, Arno: Storia e lingua nell'Enciclopedia di Isidoro di Siviglia. Bulletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo e Archivio Muratoriano 77, /1965/ 1--20.] Gellért is fentiekhez hasonlóan használta fel művéhez.

15 MANITIUS: i. m. 79.

16 IVÁNKA: i. m. 235.

17 BODOR: i. m. 202--206. -- Sajnos, szövegekzlése nem ad teljes képet az isidori és gellérti textusok összevetéséhez, mivel -- akárcsak Gellért -- ő is kivonatossan közli az "Etymologiarum libri" szövegét. Vö. még alább, 36. jz.

18 Helyesen: gnostici

19 Helyesen: carpocratiani

- 20 Helyesen: hermogeniani
- 21 Helyesen: antropomorfiteę
- 22 Helyesen: heracliteę
- 22^a Helyesen: ariani
- 23 Helyesen: Gnostici
- 24 Helyesen: Carpocratiani
- 25 Helyesen: seth
- 26 Helyesen: encratiteę
- 27 Gellęrt így ęlteti át Isidor "verbum", illetve "logos" terminusát. Ez a "nomen" rendkivęl furcsa /bár nem lehetetlen/ használata. Az értelem inkább a "sine verbo"-t kívánná a "sine nomine" helyett.
- 28 Helyesen: spiritus
- 29 Helyesen: Hermogeniani
- 30 Helyesen: Antropomorfiteę
- 31 Helyesen: Heracliteę
- 32 Helyesen: Origeniani

- 33 Szükségszerűnek tűnik az eese után az et betoldása.
- 34 A non után az in praepositíót meg kellene ismételni.
- 35 Helyesen: Ariani
- 36 Isidori Hispalensis episcopi etymologiarvm sive originvm libri XX. [Ed. LINDSAY, W. M.] Oxonii /1947/.
A katolikus herezisek tárgyalása: 8:5,1--70., ebből
eretneklajstrom: 8:5,2--68. Gellért átveszi a 8:5,2--
44. részt, vö. Delib. 8^r--9^v, ill. BATTHYAN: i. m.
17--22.
- 37 BODOR: i. m. 206.
- 38 Pl. a korabeli magyarországi helyzet megítélése szempontjából oly fontos tudósításnál is a 146^v oldalon
/BATTHYAN: i. m. 264./.
- 39 Delib. 2^r--2^v., BATTHYAN: i. m. 4.
- 40 KARÁCSONYI: i. m. /1887/ 213.
- 41 ALFARIC, Prosper: A kereszténység társadalmi gyökerei.
Bp. 1966. 53.
- 42 FLAVIUS Josephus: A zsidó háború. Bp. 1963. 151--156.;
ALFARIC: i. m. 67--68.; SZÖRÉNYI Andor: A biblia világa.
Bp. 1968. 153--170.

- 43 ALFARIC: i. m. 116.
- 44 Mt. 3, 1--5.
- 45 Io. 1, 35--43., ill. Mt. 3, 13--16.; Mc. 1, 9.; Lc. 3, 21. Vö. még SZÜRÉNYI: i. m. 165.; ALFARIC: i. m. 71.
- 46 Act. 19, 1--5.
- 47 Mt. 9, 14.; Mc. 2, 18.; Lc. 5, 33.
- 48 Io. 4, 1--3.
- 49 Io. 1, 6--8., 1, 19--34., 5, 33--35. stb. Vö. még SZÜRÉNYI: i. m. 168--170.
- 50 Mc. 1, 8.
- 51 Mt. 28, 19. -- Az esszénusoknál nincs "szentháromságtan", vö. SZÜRÉNYI: i. m. 170.
- 52 ALTANER, Bertold: Ókeresztény irodalomtörténet, /Patrológia/ Bp. 1947. 104--105. ROBITSCH Mátyás: Egyháztörténelem. I. Bp. 1874. 59--61.
- 53 BAUR Ferdinánd Christian: A keresztény egyház a IV. V. VI. századokban. Bp. 1880. 178--180. - ALTANER: i. m. 205--206, 233, 237, 243.

- 54 BATTHYAN: 1. m. XXXIX--XL., 111. 20--21. jz.
- 55 SZEGFŐ: 1. m. /1968/.
- 56 Delib. 2^V és 124^R.; BATTHYAN: 1. m. 4 és 227.
- 57 Delib. 50^V--51^R.; BATTHYAN: 1. m. 106.
- 58 Delib. 61^R.; BATTHYAN: 1. m. 120--121.
- 59 Delib. 61^V.; BATTHYAN: 1. m. 121.
- 60 Delib. 2^V.; BATTHYAN: 1. m. 4.
- 61 Delib. 90^V.; BATTHYAN: 1. m. 170.
- 62 Delib. 123^V--124^R.; BATTHYAN: 1. m. 227.
- 63 Delib. 40^R.; BATTHYAN: 1. m. 88.
- 64 Delib. 57^V.; BATTHYAN: 1. m. 115--116.
- 65 Delib. 125^V--126^R.; BATTHYAN: 1. m. 231--232.
- 66 Delib. 69^V.; BATTHYAN: 1. m. 134.
- 67 Delib. 68^R.; BATTHYAN: 1. m. 131.
- 68 Delib. 46^V.; BATTHYAN: 1. m. 99.
- 69 Delib. 46^V.; BATTHYAN: 1. m. 98.

- 70 Delib. 126^V--127^r.; BATTHYAN: i. m. 233.
- 71 Delib. 46^V.; BATTHYAN: i. m. 98--99.
- 72 Delib. 111^r.; BATTHYAN: i. m. 206--207.
- 73 Delib. 46^V.; BATTHYAN: i. m. 98--99.
- 74 Delib. 46^V és 118^r.; BATTHYAN: i. m. 99. és 218.
- 75 Delib. 107^r.; BATTHYAN: i. m. 199. -- Lásd még SZEGFÜ: i. m. /1976/.
- 76 АНГЕЛОВ, Димитър: Богомилството в България. София, 1969. 239--242, 318--319.
- 77 АНГЕЛОВ: i. m. 404.
- 78 MIGNE, J. P.: Patrologiae cursus completus [Patrologiae Latinae], tom. 142. Paris, 1853. 1271--1312. -- Megjegyzendő, hogy a col. 1271-en a megadott évszám 1035, de mivel az indictio 8, valószínűbb, hogy 1025 a helyes dátum /1035-ben az indictio 3 lenne/. Az eretnekiség Itáliából került át Galliába /lásd uo./, tehát aligha zárható ki kapcsolata az 1018 körül a Balkánról Itáliába menekült bogumil eretnekekkel. Magára a franciaországi elterjedésre lásd MUSY, Jean: Mouvements populaires et hérésies au XIe siècle en France. Revue Historique 99 /1975/ tom. 253. cah. 513. 33--76.

- 79 MIGNE: i. m. 1271--1278.
- 80 A zsinatot vezető püspök kifejti többek között, hogy a szentség értéke nem függ az azt kiszolgáltatók vétkei mivoltától, mert pl. "tudjuk, hogy az Ur tanítványai újrakeresztelték mindazokat, akiket Keresztelő János vízben keresztelt, mindazonáltal senkiről, akit Júdás keresztelt, nem fedezzük fel, hogy ismételten alámerítették volna."
- 81 MIGNE: i. m. 1271.
- 82 MIGNE: i. m. 1270. A témához vö. még АНГЕΛΟΒ: i. m. 239--247.
- 83 HORVÁTH Mihály: Magyarország történelme. I. Bp. 1871. 126--130.
- 84 MARCZALI Henrik: A vezérek kora és a királyság megalapítása. A magyar nemzet története. [Szerk. SZILÁGYI Sándor] I. Bp. 1895. 279.
- 85 SZENTKLÁRY Jenő: Temes vármegye története. Bp. é. n. 250--251.
- 86 MÁRKI Sándor: Szent Paulinus és az avarok. Századok 38 /1904/ 917--934.

- 87 SASINEK, Fr. V.: Levél a szerkesztőhöz. Századok
39 /1905/ 70.
- 88 TAKÁTS Lajos: Csanád vezér. Makó, 1931. 17.
- 89 FÉLEGYHÁZY József: Az egyház a korai középkorban. Bp.
1967. 302--308. Véleménye szerint a firenzei zsinatig
/1438--1439/ nem is igen lehet egyházszakadásról be-
szélni!
- 90 GIEYSZTOR, Alexander: Aposztázis a IX--XI. században.
Világosság 1966. 2. sz. 103--106.
- 91 SRH II. 494.
- 92 Delib. 97^V.; BATTHYAN: i. m. 181.
- 93 SZEGFÜ: i. m. /1968/ 510--515.
- 94 SRH I. Bp. 1937. 343--344.
- 95 KRISTÓ Gyula: Megjegyzések az ún. "pogánylázadások"
kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de
Attila József nominatae, Acta Historica 18 /1965/
28--31.; SZEGFÜ: i. m. /1973/ 33--35.
- 96 ADAMUS Bremensis: Gesta Hammaburgiensis ecclesiae
pontificum. [Ed. SCHMEIDLER, Bernhard], Monumenta
Germaniae Historica in usum scholarum, Hannover--

- Leipzig, 1917. 264--265. Magyar ford.: Krónikások--
krónikák. [Szerk. MEZEY László] I. Bp. 1960. 75.
- 97 Delib. 64^V--65^F.; BATTHYAN: i. m. 126.
- 98 Delib. 4^V.; BATTHYAN: i. m. 8.
- 99 Delib. 38^F.; BATTHYAN: i. m. 85.
- 100 Delib. 15^V, 108^V, 146^V.; BATTHYAN: i. m. 36, 202--203,
264--265.
- 101 Delib. 147^F.; BATTHYAN: i. m. 265.
- 102 Delib. 147^V.; BATTHYAN: i. m. 267.
- 103 ZÁVODSZKY: i. m. 156.
- 104 Pl. a pannonhalmi apátság, vö. PRT I. 589.
- 105 Elrendeli ispánjainak, hogy a püspök számára "decimae
exigant in bladis, quibus utaris", ami elég keményen
hangzik. /SRH II. 493./
- 106 SZEGFŐ László: Az Ajtony--monda. Acta Universitatis
Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Histo-
rica 40 /1972/ 20--22.
- 107 SRH II. 493.
- 108 Delib. 34^F, vö. Delib. 76^V-val. /BATTHYAN: i. m. 74,
illetve 148./

109 SILAGI /1. m. 53./ szerint az excerptumok készítésében hasonlóképp járt el, mint Hrabanus Maurus.

RIASSUNTO

Organizzazione dello stato ungherese si accompagnò con l'adozione del cristianesimo. Il re, Stefano I. in decreto impose ai vescovi l'obbligo di dotare le chiese di libri. I più grandi centri ecclesiastici -- p. e. il chiostro di San Benedetto a Pannonhalma -- ebbero anche altri libri oltre a quelli liturgici.

Secondo l'ipotesi dell'autore anche persone private potevano avere certi libri in Ungheria nel secolo XI. Dimostrando la sua ipotesi l'autore allinea i dati della leggenda maggiore di Gerardo, vescovo di Csanád /+1046/, riferibili a questo tema. Ma appunto i testi della biografia del Santo, riguardanti i suoi libri nelle più recenti ricerche erano presi in sospetto dell'interpolazione. L'autore mette in confronto un brano di un'opera soprammenzionata del vescovo che è rimasto fino ai nostri giorni /Deliberatio supra hymnum trium puerorum/ con la fonte di essa, cioè con l'opera di Isidoro di Siviglia intitolata "Etymologiarum sive originum libri XX".

Analizzando i testi paralleli l'autore giunge alla constatazione, che la fonte della Deliberatio non fu direttamente l'Etymologiarum libri, ma una variante abbreviata di quest'ultima opera derivata dal secolo X--XI.

Questa variante dell'Etymologiarum libri è caratterizzata dal fatto che segue le caratteristiche fonetiche delle lingue neolatine /italiano, spagnolo/ in formazione, trasforma la struttura grammatica di certe proposizioni, sostituisce sinonimi a certe parole. Essa tende al sostanziale rispetto il contenuto: traslascia l'etimologia di nome delle singole eresie, trascura la descrizione delle circostanze della loro origine, della

loro epoca e del loro sviluppo ulteriore. Lo scopo del compendiatore fu evidentemente fare il breve riassunto conciso delle caratteristiche teologiche delle eresie elencate. In certi casi, quando la sua fonte non è abbastanza esatta, anche lui precisa queste caratteristiche.

Secondo l'autore il compendio soprammenzionato venne fatto dallo scienziato illustre vescovo Gerardo durante i suoi studi di teologia. Arrivando in Ungheria lui portò con sé i compendi fatti da lui stesso e li usò come manuale quando scrisse i suoi trattati di teologia fatti in Ungheria. Un'interpolazione nella descrizione dell'eresia di novaciani che si riferisce alla situazione ungherese dell'epoca può servire come la prova di questa ipotesi: "Nouatiani baptizatos rebaptizant -- ut plerumque apud nos contigit --, apostatas reuertentes recusantque suscipere." /Delib. 9^r/ Dopo l'esame della storia del battesimo l'autore giunge alla constatazione che non si può parlare di una setta anabattista in Ungheria nel secolo XI. Nella sua opera Gerardo aspramente critica un'eresia di carattere dualistico, ma in base dei suoi riferimenti si può constatare con certezza che si tratta del bogumilismo, infiltrato dai Balcani in bacino dei Carpazi. I seguaci del prete Bogumil rifiutarono il battesimo per l'acqua, derisero il battesimo dei bambini, San Giovanni Battista ritenevano per famulo del diavolo; insomma essi non possono esser considerati anabattisti. Nella polemica sul cristianizzare degli ungheresi della fine del secolo XIX, si supponeva che i missionari di rito latino ribattezzarono gli ungheresi già battezzati in rito bizantino. Ma in quell'epoca la lotta per il potere non toccò ancora i dogmi ecclesiastici, cioè: così Roma come Bisanzio riconobbero il battesimo valevole. Insomma nell'epoca di Stefano I, non si può parlare

del ribattesimo dei battezzati già in rito greco. Il re schiacciò con mano potente quelli cristiani, che volevano trovare delle scappatoie dall'esercitazione della loro fede. Così è poco probabile che i ribattezzati siano stati apostati. Si poteva pensare forse anche dell'abuso di certi preti avari che amministravano i sacramenti -- fra di loro il battesimo -- contro pagamento. Tali preti furono in gran numero anche in Ungheria. Gerardo riferisce che essi sono mondani, non si curano delle leggi di Dio, non si trattengono nè dal rubamento nè dalla prepotenza, mantengono legioni delle ganze, gozzovigliano, eccedono nel mangiare e bevono smodatamente, si divertono in compagnia delle prostitute, leccano le zampe ai potentati secolari, sono privi di competenza, dirigono impieghi, compiono abusi, fra di loro sono ugualmente di bisessuali ed omosessuali. Nell'elenco dei difetti non è però menzionato che questi preti amministrino anche i sacramenti contro pagamento, che neanche il re Stefano non avrebbe tollerato. In Ungheria la Chiesa fu sottoposta a un forte controllo statale, ed i preti fin dagli inizi ricevevano la dotazione spettanti a loro. Per questo in Ungheria non si è fermato il costume della vendita delle liturgie contro pagamento. È molto più probabile che i preti accusati delle colpe soprammenzionate avessero una istruzione teologica molto insufficiente. Quando l'apostolato sistematico sollecitato dal potere statale si inaugurò in zona sud-orientale del paese, aperta direttamente al pericolo del bogumilismo, allora questi preti non seppero decidere che il battesimo amministrato dalle persone sospette d'eresia fosse valido o no, e deve o non deve ribattezzare i colpevoli in peccato d'eresia. Si deve amministrare il battesimo in nome della Trinità, ma i bogumilisti sono antitrinitarii. Un prete cosciente di questo ma

meno istruito, potè per caso decidere in modo che il battesimo precedente non era stato valido. Così accadeva spesso che ribattezzavano le persone già battezzate. L'autore suppone che il supplemento di Gerardo inciso nel testo d'Isidoro adottato dai novaciani si riferisce appunto a questo fenomeno.

La conoscenza della lingua greca dal vescovo può aiutarci nel precisare l'età genetica dei compendi preparati da Gerardo. Egli non o appena conobbe il greco nel tempo della preparazione dei compendi, per questo tralascia gli accenni greci d'Isidoro uno dopo l'altro. Ma scrivendo la Deliberatio -- anche secondo la sua dichiarazione -- lui conobbe già la lingua greca. Cioè non è escluso che quelli compendi, da cui egli citò in luoghi menzinati furono scritti durante i suoi anni di studio. Il vescovo dotto portò con sè questi codici di contenuto misto, i suoi "libri portabiles," i quali compresero le sue annotazioni, anche facendo la vita di eremita, anche viaggiando, e li usò come manuale durante lo scrivere dei suoi trattati teologici fatti in Ungheria.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Organisierung des ungarischen Staates ging mit der Aufnahme des Christentums einher. Der König, Stephan der Erste verpflichtete die Bischöfe in einer Verordnung, die Kirchen mit Büchern zu versehen. Die grösseren kirchlichen Zentren -- so z. B. das Kloster des Benediktinerordens in Pannonhalma -- verfügten neben solchen liturgischen Büchern auch über andere Bücher.

Verfasser nimmt an, dass Bücher auch in Ungarn im 11. Jahrhundert im Privatbesitz sein könnten. Um das zu beweisen, führt er die Angaben der grösseren Legende über Gerard, den Bischof von Csanád /gestorben 1046/ an, die sich auf dieses Thema beziehen lassen. Aber gerade jene Textstellen der Biographie des Heiligen, die auf seine Bücher hinweisen, gerieten den neuesten Forschungen nach in den Verdacht der Interpoliertheit. Verfasser untersucht ein erhalten gebliebenes Werk des Bischofs /Deliberatio supra hymnum trium puerorum/ auf seine Quelle, auf das Werk "Etymologiarum sive originum libri XX" von Isidorus Hispalensis hin.

Die parallelen Texte analysierend kommt er zum Schluss, dass die Quelle für die Deliberatio nicht unmittelbar das Etymologiarum libri, sondern eine verkürzte Fassung aus dem 10--11. Jahrhundert gewesen ist.

Für diese Variante des Etymologiarum libri ist es charakteristisch, dass sie oft den Besonderheiten der sich im Entstehen befindenden neolateinischen Sprachen /italienisch, spanisch/ in der Lautlehre folgt, die grammatische Struktur verändert, bestimmte

Wörter mit deren Synonymen ersetzt. Inhaltlich strebt sie das Wesen zu erfassen: sie lässt die Namensetymologie der einzelnen Ketzereien und die Beschreibung von den Umständen und der Zeit der Entstehung, sowie deren Weiterentwicklung /Differenzierung/ weg. Der Zweck der Person, der die Auszüge gemacht hat, war dem Anschein nach, die theologischen Kennzeichen der aufgezählten Ketzereien kurz und bündig zusammenzufassen. In bestimmten Fällen macht er diese Merkmale genauer, wenn seine Quelle nicht präzise genug ist.

Laut Verfasser machte der ausgezeichnete Gelehrte Gerard den oben erwähnten Auszug des Werkes von Isidorus, und zwar zur Zeit seines Theologiestudiums. Als er nach Ungarn kam, brachte er die von ihm fertiggestellten excerpta mit sich und benutzte sie als Handbuch beim Schreiben seiner in unserer Heimat verfertigten theologischen Schriften. Als Beweise für diese Annahme dient ein Einschub in die Beschreibung der Ketzerei der Novazianer, der auf die Zustände in dem zeitgenössischen Ungarn hinweist: "Novatiani baptizatos rebaptizant -- ut plerumque apud nos contingit --, apostatas reuertentes recusantque suscipere" /Delib. 9^r/. Die Geschichte der Taufe überblickend stellt Verfasser fest, dass von einer Sekte der Wiedertäufer im Ungarn des 11. Jahrhunderts nicht gesprochen werden kann. Gerard greift in seinem Werk scharf ein Heresis dualistischer Art an, von seinen Hinweisen ist aber mit grosser Sicherheit festzustellen, dass dies nichts anderes als der von Balkan in das Karpatenbecken eingedrungene Bogumilismus ist. Die Anhänger des Geistlichen Bogumil verwarfen die Taufe mit Wasser, lachten über die Taufe der Kinder, hielten Johannes den Wiedertäufer für des Teufels Knecht, so können sie also nicht als Wiedertäufer betrachtet werden. Ende des 19.

Jahrhunderts wurde in dem wissenschaftlichen Streit über die Aufnahme des Christentums bei den Ungarn aufgeworfen, dass die früher nach byzantinischem Ritus getauften Ungarn von den Bekehrern lateinischen Ritus wiedergetauft wurden. Der Kampf um die Macht berührt zu dieser Zeit aber die kirchlichen Glaubensthesen noch nicht, so wurde die Taufe sowohl von Rom als auch von Byzanz als gültig anerkannt. Es kann also nicht die Rede sein von einer Wiedertaufe der nach griechischem Ritus Getauften zur Zeit des Königs Stephan des Ersten. Der König bestrafte auch die Christen hart, die sich vor Ausübung ihres Glaubens drückten, so ist die Wahrscheinlichkeit dessen zu gering, dass die Wiedergetauften Apostaten gewesen sind. Es kann auch an Amtsmisbrauch der habgierigen Priester gedacht werden, die die Sakramente -- darunter auch die Taufe -- gegen Bezahlung verabreichten. Solcher Priester gab es auch in Ungarn viel. Gerard erzählt, dass sie gewinnsüchtig sind, die sich um Gottes Gesetze nicht kümmern, sie scheuen sich nicht vor Raub und Machthaberei, halten eine Unzahl von Kebsen, halten Gelage, trinken und essen masslos, sie vergnügen sich in Gesellschaft von Dirnen, küssen die Füße von den weltlichen Machthabern, sind ohne Fachkenntnisse, führen Ämter und begehen Missbrauch, es gibt unter ihnen sowohl bisexuelle als auch homosexuelle. Er spricht aber nicht davon, dass sie auch die Sakramente gegen Bezahlung verabreichen; das hätte Stephan der Erste auch nicht geduldet. In Ungarn stand die Kirche unter einer starken Kontrolle seitens des Staates; die Priester bekamen von Anfang an die ihnen zustehenden Zuwendungen, so entstand nicht die Sitte, Sakramente gegen Geld zu verabreichen. Es ist vielmehr anzunehmen, dass die theologische Bildung der beschuldigten Priester sehr lücken-

haft gewesen ist. Als die vom Staat vorangetriebene regelmässige Bekehrung an den süd-östlichen, von dem Bogumilismus unmittelbar gefährdeten Gebieten des Landes begann, konnten diese Priester nicht entscheiden, ob die von diesen auf Ketzertum verdächtigen Elementen verabreichte Taufe gültig ist oder nicht, ob man die an Heresis Schuldigen aufs neue taufen soll oder nicht. Die Taufe soll im Namen der heiligen Dreifaltigkeit verabreicht werden und die Bogumilen sind deren Verweigerer. Im Wissen darum konnte ein schwach ausgebildeter Priester leicht die Entscheidung treffen, dass die frühere Taufe ungültig sei. So konnte es oft vorkommen, dass auch die schon Getauften wiedergetauft wurden. Diese Erscheinung mag Gerard in der Ergänzung des Isidorusschen Textes über die Novazianer angedeutet haben.

Bei der Feststellung der Entstehungszeit von den Gerardschen Excerpta hilft das griechische Sprachkönnen des Bischofs. Bei der Verfertigung der Auszüge konnte er noch nicht oder kaum griechisch, darum lässt er ständig die griechischen Hinweise von Isidorus weg. Beim Schreiben von Deliberatio kannte er aber schon -- nach seiner eigenen Aussage -- die griechische Sprache. Es kann also nicht ausgeschlossen werden, dass er die Auszüge, aus denen er an den erwähnten Stellen zitiert, noch während seiner Studienjahre verfertigte. Diese Kodizes /libri portabiles/, die seine Aufzeichnungen enthielten, nahm der gelehrte Bischof in sein Einsiedlertum, auf seine Reisen mit und benutzte sie als Nachschlagewerke beim Schreiben seiner in unserer Heimat geschriebenen theologischen Aufsätze.